

Дорошина Л. Ф.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри філології, перекладу та мовної комунікації

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПОВИХ ОЗНАК НАЗВ СПОРІДНЕНОСТІ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Анотація. У статті подано огляд поняття «сім'я», його етнокультурна специфіка, висвітлюються явища, пов'язані з життям і побутом української сім'ї; проаналізовано вербальні засоби актуалізації архетипових ознак назв спорідненості – прадіда, прабаби, діда, батька, матері. Фактичним матеріалом дослідження є мова кіноповістей «Земля», «Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ», оповідання «Мати» О. Довженка.

Ключові слова: сім'я, архетиповий образ, архетипова ознака, назви спорідненості.

Постановка проблеми. Аналіз мови творів художньої літератури протягом багатьох років становить предмет дослідження лінгвістів. Художній твір є складним і багатограним явищем, у якому відтворюються естетичне й філософське знання людства. Тому мовознавці, дотримуючись наукової традиції останніх десятиліть, разом з іншими вченими, які проводять власні дослідження в царині філософії, соціології, психології, естетики, культурології, все активніше застосовують у вивченні мови літературних текстів антропоцентричний підхід. Увага науковців концентрується на проблемі взаємодії людини і природи, людини і світу, а напрями розвитку сучасного мовознавства зосереджуються на з'ясуванні критеріїв, завдяки яким можна більш послідовно і ґрунтовно спостерігати за діалогом усесвіту й людини, людини й культури та фіксувати результати їхнього взаємозв'язку. З метою розв'язання цих глобальних питань мовознавство залучає нові методи дослідження, які спираються на інтеграційний, міждисциплінарний підхід і сприяють вивченню об'єкта з погляду різних галузей знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кінець ХХ – початок ХХІ століття в українському мовознавстві характеризується значним посиленням інтересу до вивчення мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, історією, звичаями і традиціями українського народу (Ф. Бацевич, К. Голобородько, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Калашник, Т. Космеда, Л. Лисиченко, Л. Масенко, Л. Мацько, О. Селіванова, Л. Шевченко та ін.). Значна увага приділяється етнокультурному елементу, зростає інтерес до дослідження глибинних першооснов національної культури (В. Жайворонок, С. Єрмоленко, В. Кононенко, С. Кримський, О. Маленко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, О. Федик та ін.).

Одним із письменників, який, виражаючи власне бачення світу, відтворює архетипові для української мовної свідомості вербальні коди, є О. Довженко. Поетична мовотворчість цього автора характеризується зверненням до архетипових образів і понять, що знаходять відображення в мові його творів, дозволяючи визначити естетичні особливості української культури, реконструювати її духовну історію та водночас доповнити картину європейського і світового художнього простору.

Мовним особливостям художніх творів О. Довженка присвячені роботи І. Білодіда, М. Фащенко, Л. Мацько, Н. Не-

пийводи, Н. Бойко, Т. Пушанко, О. Холощенко, Т. Гаврилової, Н. Сидяченко, Н. Сологуб та ін.

Проте національний світогляд, ознаки національного характеру, національна естетика, відображені у творах письменника, залишилися поза увагою мовознавців. Тому дослідження літературних творів О. Довженка має важливе значення для розвитку українського художнього мовлення зокрема та української мови загалом, а питання специфіки мовного відображення архетипових ознак і явищ у мовній картині світу письменника є актуальним.

Мета статті – проаналізувати вербальні засоби, які використовує автор для актуалізації архетипових ознак назв спорідненості – прадіда, прабаби, діда, батька, матері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я є особливою сферою людського життя, однією з первинних форм співжиття, комунікативно-особистісною моделлю взаємин, оскільки саме вона закладає підвалини формування та існування всіх інших форм спільності людей.

На індивідуально-особистісному рівні сім'я утворює певне первинне лоно людського буття, яке визначає його природні, соціальні та моральні орієнтири. Водночас сім'я формує внутрішній світ особистості, визначає структуру її сприйняття, тобто є формою особистісного існування індивіда. Сім'я є природною соціальною формою збереження, переробки та передачі самобутньої етнокультурної інформації, що втілюється в національному архетипі, культурних стереотипах, у родинно-побутовій культурі [1, с. 10].

Сім'я як один із найголовніших соціальних інститутів перебуває в центрі уваги вчених протягом багатьох десятиліть. Категорія сім'ї розглядається такими науками, як соціологія, політологія, філософія, правознавство тощо.

У соціології поняття «сім'я» трактується як форма спільності людей, що склалася з поєданого шлюбом подружжя (або такого, що проживає у незареєстрованому шлюбі), його дітей (власних чи усиновлених), а також, у деяких випадках, з інших осіб, поєднаних родинними зв'язками [2, с. 333].

У політології «сім'я» тлумачиться як необхідний компонент соціальної структури будь-якого суспільства; поєдане шлюбом або кровною спорідненістю об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю [3, с. 396].

У філософських і юридичних словниках та енциклопедіях наголошується на тому, що сім'я – «поєднана шлюбом або кровною спорідненістю мала група людей, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою» [4, с. 576; 5, с. 495].

З огляду на вищезазначене, можна зробити висновок, що сім'я є одночасно і малою соціальною групою, і соціальним інститутом. Про сім'ю як малу соціальну групу йдеться тоді, коли в центрі уваги дослідників перебувають взаємини між індивідами, які складають сім'ю. Проблеми міжособистісної взаємодії

тісно пов'язані із суспільними нормами, цінностями та взірцями поведінки, зумовлені соціоекономічними й соціокультурними умовами життєдіяльності групи. Сім'я як соціальний інститут є основним носієм успадкованих від покоління до покоління культурних взірців, саме в сім'ї відбувається первинна соціалізація особистості: людина опановує соціальні ролі, здобуває ази освіти, навички поведінки [6].

Сім'я і нині залишається одним зі стабілізуючих факторів людського життя. Вона забезпечує відтворення суспільно значущих цінностей і, власне, є головним агентом духовно-морально-виховання [7, с. 11].

В умовах кризи старої системи цінностей сім'я, по суті, є єдиною структурною одиницею, що саморегулюється, оскільки вона певною мірою моделює та відтворює соціальні зв'язки, сфери життєдіяльності та функції суспільства, виступає одним із чинників формування національного характеру [1, с. 12].

Для українців сім'я з прадавніх часів була основою повноцінного змістовного життя. Члени української сім'ї мали визначену звичаєвим правом незалежність, яка ґрунтувалася насамперед на тому, що кожний знав своє місце і свої обов'язки по господарству [8, с. 73].

Основу української сім'ї склали не лише чоловік, дружина та їхні діти. Часто в одній хаті мешкало три-чотири покоління. Старі люди посідали певне місце в родинному колі і приносили чималу користь у господарстві.

Структура поняття сім'я виражається словами на позначення назв спорідненості – *прадід, прабаба, дід, баба, батько, матір*. Проте система образів сім'ї, яку О. Довженко подає у творах, не містить образу баби, оскільки письменник відтворює мікрокосм власної родини. Однак, якщо розглянути традиційні характеристики образу баби, можна помітити, що вони цілком відповідають характеристикам, що є властивими прабабі: «В українській сім'ї без баби не обходилася жодна хатня справа. Вона поралася в городі, доглядала за худобою, займалася заготівлею на зиму, а в гарячу робочу пору на її плечі лягало все господарство. Баба була суворим охоронцем норм моралі, які були вироблені церквою і сільською громадою, святкової звичаєвості, сімейних традицій. Її присутність і за святковим столом, і на сімейних радах зміцнювала родину, робила її багатшою, духовнішою. Бабуся – перша вихователька для онуків. Вона майструвала їм іграшки, вчила правилам поведінки, передавала цінний і багатий досвід покоління, який у ній зберігався надійно, як у скрині» [8, с. 75].

У творах О. Довженка представлені чоловічі (прадід, дід, батько) та жіночі (прабаба, мати) образи, в яких підкреслюються гендерні особливості, що розкриваються лексемами на позначення характеристики зовнішності, внутрішнього й духовного світу, моральних якостей, дій, вчинків, рис характеру, мови.

Розглянемо вербальні засоби, які використовує письменник для актуалізації архетипових ознак кожного із зазначених вище образів.

Зовнішньо-портретні характеристики діда, що дають змогу створити цілісне уявлення як про образ діда зокрема, так і про портрет літнього чоловіка-українця взагалі, підкреслюються словами *очі (сірі), чоло (високе, ясне), волосся (хвилясте, довге, сиве), борода (біла)*, доповнюються описом статури: *худий, широкий у плечах, з усмішкою, високий на зріст, невисокий на зріст, але й не малий*: «Він був високий на зріст і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла» [9, с. 37]; «артист мав бути невисокий на зріст, але й не ма-

лий, широкий у плечах, сіроокий, з високим ясним чолом і тою усмішкою, яку так присьмно тепер згадувати» [10, с. 110–111].

Для опису зовнішності батька О. Довженко використовує слова *голова (темноволося, велика), очі (розумні, сірі, великі), волосся (блискуче, хвилясте), тіло (біле, без єдиної точечки), руки (широкі, щедрі)*, підкреслюючи й портретні риси, притаманні чоловікові-українцю, і ті основні властивості, що визначають національний характер, – силу й міць, щедрість, духовну чистоту: «Голова в нього була темноволося, велика і великі розумні сірі очі <...> [9, с. 52]. Тіло біле, без єдиної точечки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі [9, с. 52]. <...> який був дужий і чистий» [9, с. 52].

Зовнішність прадіда письменник характеризує словами *голос (добрий), погляд (добрий), руки (величезні, волохаті, ніжні)* і розкриває такі найголовніші архетипові риси національного характеру, як доброта й ніжність: «А голос у нього такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні <...>» [9, с. 49].

Для зображення зовнішньо-портретних характеристик образу матері автор використовує слова *голова (сива), руки (маленькі, ніжні, трудячі), пучки (довгі, красиві), постать (маленька)*, які визначають спокійну та лагідну материну вдачу, ніжність, працьовитість, підкреслюють її життєвий досвід: «Руки її маленькі й ніжні, з довгими красивими пучками, оті самі трудячі руки <...> [11, с. 230]. «Уся її маленька постать, неначе линула в холодному повітрі, і сива її голова, похилена набік, торкалася передвесняних хмар» [11, с. 230].

Портрет прабаби виражає ставлення О. Довженка до неї, що характеризується оцінними епітетами *малесенька, прудка*. Визначальною ознакою обличчя прабаби є очі, для яких письменник використовує виражальні епітети *видючі, гострі* (не за зовнішніми ознаками, а за внутрішнім світом). За прабабиними очима криється чистота її морального світу: «Вона була малесенька, й така прудка, і очі мала такі видючі й гострі, що схватись од неї не могло ніщо в світі» [9, с. 41].

Моральні якості та риси характеру діда О. Довженко виражає такими словами та словосполученнями: *сміливість, хоробрість – не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги; витривалість – умів не їсти по три-чотири дні; почуття обов'язку – не лінувався ходити в атаки й контратаки, чи в розвідку; копав бліндажі; готовність прийти на допомогу – витягав з багнюки гармату чи чужий автомобіль; доброта, мудрість – прозорий від старості й доброти; лагідність, шанобливість – умів розмовляти приязно; любов до природи – добрий дух лугу і риби*: «І щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах. На війні, якщо артиста буде призвано, щоб не лінувався ходити в атаки й контратаки, чи в розвідку, та умів не їсти по три-чотири дні, не втрачаючи сили духу. Щоб охоче копав бліндажі або витягав з багнюки гармату чи десь чужий автомобіль. Щоб умів розмовляти приязно не тільки з начальством чи з простими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем у небі і навіть травами на землі. Тоді це буде вилитий дід» [10, с. 110–111]. «Він був наш добрий дух лугу і риби» [9, с. 38].

Позитивні риси характеру батька – *мужність, шляхетність* (виражається лексемою *лицар*), *духовність (бог, апостол)*, *мудрість, інтелектуальність (лексема учений), працелюбність (сіятель)*, *доброта, лагідність (добрий, лагідний, веселий, дужий, неквапливий)* – втілюють головні ознаки національного менталітету українського чоловіка: «З нього можна було писати *лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів*, – він годився

на все» [9, с. 53]. «Батько сидів з веслом на кормі – веселий і дужий» [9, с. 58–59]. «<...> добра і лагідна людина [10, с. 114]. <...> був людиною неквапливою» [10, с. 113].

Загальнолюдські цінності й моральні якості прадіда: чесність – не вкрали, не одняли; старовинна біблійна заповідь «не вбивай» – не вбили, не пролили (крові); людяність, шляхетність, сердечність – не заподіяли (зла) – О. Довженко розкриває від супротивного. За допомогою дієслова знали письменник підкреслює працьовитість прадіда – знали (труд), доброту – знали (добро), миролюбність – знали (мир), щедрість – знали (щедроті): «<...> і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро» [9, с. 49].

Доброта, лагідність, ніжність матері характеризуються через її дії та вчинки й виражаються іменниками закон, покликання, добро, любов, праця, діти, добрість, вдача; прикметниками велике, лагідна; дієсловами утішся, народити, виховати, вчи, подарували: «Втішся, жінко. Доки є молодість, виконуй свій закон... – В чому мій закон, чим утішусь? Працею, любов'ю, дітьми» [12, с. 307]. «<...> Іди в школу, вчи дітей добра. Там твоє царство» [12, с. 326]. «Усю свою добрість і лагідну вдачу, що подарували ви мені, я лишаю отут з вами коло груші, мамо» [11, с. 229]. «Велике покликання матері народити людину, але найвеличніше – народити й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата» [12, с. 295].

Через репліки й монологи письменник розкриває внутрішній світ людини та відображає такі риси характеру діда, як лагідність, шанобливість (гарна бесіда, добре слово, дай їй Бог здоров'я, дай їй Бог здрастувать); батька – іронічність (у такому плануванні води повинен, очевидно, бути великий божественний смисл), дотепність, почуття гумору – (не «воскресення день», а «вниз по матушці» заспівати б слід), любов до дітей – (сини мої, сини; дітки мої, соловейки); прадіда – лагідність, чуйність, душевність (Сашко, дурачок, хлопчику); матері – м'якість, ніжність (синочку, Сашечко, голубчики, людоньки), рішучість, твердість, сміливість, почуття власної гідності (прокляну, недолюдки, людодіди, не приторкайтесь, не сраміть); прабаби – емоційність, експресивність (побий його святим твоїм омофором; бодай його праці та болячки з'їли; щоб ріс він не вгору, а вниз).

Усі образи поняття «сім'я» розкриваються через працю, ставлення до праці та її наслідків, через трудові процеси, що характеризуються словами та словосполученнями: а) орудувати, зробити, змайструвати (про діда): «І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом або зробити хату чи змайструвати воза без єдиного шматочка заліза, – одне слово, зробити всяку корисну річ спритно й весело» [10, с. 110–111]; б) багато, скільки, наробив, нагодував, урятував, переорав, виорав, накосив (про батька): «Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку» [9, с. 53]. «Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив!» [9, с. 52]; в) приклепаємо, поїдемо, накосимо, наловимо, наваримо (про прадіда): «Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші» [9, с. 49]; г) було ніколи, були зайняті, порались, вив'язували, висаджували, люблю саджати (про матір): «Не мандрували ви по світу, по закордонах. Вам було ніколи. Ви, як та пчїлка, були зайняті» [11, с. 230]. «Жінки порались в городі, вив'язували з вузликів насіння й висаджували з пристрасним запалом в нагріту весняним сонцем землю» [12, с. 322].

«Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізросло <...>, – любила проказувати вона» [9, с. 36].

Самобутнім ставленням до врожаю, до селянської праці відзначається прабаба. Любов до землі-годувальниці є відображенням її внутрішнього світу, тому прокльони до правнука, який повисмикував моркву, не були прокльонами як такими (по суті), а виступали своєрідними оберегами для рослин – бодай тобі ноги повсихали; бодай тобі руки і ноги поламало; бодай би ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія; щоб ти зів'яв був; бодай ти не встав: «– Куди ти, бодай тобі ноги повсихали!» [9, с. 40]. «– Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія! Щоб ти зів'яв був, невіглазе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!» [9, с. 40]. «– Це ти тут лежиши, бодай ти не встав!» [9, с. 41].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, поняття сім'я є складним і становить собою розгалужену систему назв сімейних стосунків, що склалася для розрізнення й визначення місця членів великої патріархальної сім'ї, які жили сукупно. Репрезентуючи поняття сім'я, О. Довженко визначальне місце відводить назвам спорідненості – прадід, прабаба, дід, мати, батько.

Мовні характеристики членів сім'ї, відтворені письменником, виявляють синтез національного народного характеру, формують цілісне уявлення про узагальнені образи чоловіка-українця та української жінки й вимагають подальшого вивчення засобів вербалізації архетипових явищ у художніх текстах О. Довженка.

Література:

1. Усанова Л. Православний архетип сім'ї у контексті комунікативних відносин : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л. Усанова ; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2002. – 19 с.
2. Соціологічна енциклопедія / [уклад. В. Городяненко]. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с. – (Серія «Енциклопедія ерудита»).
3. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Нац. обществ.-науч. фонд ; [рук. проекта Г. Семин]. – М. : Мысль, 2000. – Т. 2 : Н – Я. – 2000. – 701, [2] с.
4. Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. Аверинцев, Э. Араб-Оглы, Л. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
5. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П – С. – 2003. – 736 с.
6. Сорокоумова А. Особливості сім'я як соціального інституту та малолітньої групи на сучасному етапі її розвитку / А. Сорокоумова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/13_NMN_2011/Psihologia/13_85978.doc.htm.
7. Анисина С. Социокультурные архетипы семьи и брака : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / С. Анисина ; Тюмен. гос. ун-т. – Тюмень, 2002. – 18 с.
8. Супруненко В. Народина. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців / В. Супруненко. – Запоріжжя : Березина – ФАСЗ, 1993. – 136 с.
9. Довженко О. Зачарована Десна / О. Довженко // Твори : в 5 т. / О. Довженко. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 36–81.
10. Довженко О. Земля / О. Довженко // Твори : в 5 т. / О. Довженко. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 108–135.
11. Довженко О. Мати / О. Довженко // Вибрані твори / О. Довженко. – К. : Дніпро, 1971. – С. 225–230.
12. Довженко О. Повесть полум'яних літ / О. Довженко // Кіншопівісті. Оповідання / О. Довженко. – К. : Дніпро, 1986. – С. 249–342.

Дорошина Л. Ф. Вербализация архетипичных признаков названий родства в художественных текстах Александра Довженко

Аннотация. В статье представлен обзор понятия семья, его этнокультурная специфика, освещаются явления, связанные с жизнью и бытом украинской семьи; проанализированы вербальные средства актуализации архетипичных признаков названий родства – прадеда, прабабушки, деда, отца, матери. Фактическим материалом исследования является язык киноповестей «Земля», «Зачарованная Десна», «Повесть пламенных лет», рассказа «Мать» А. Довженко.

Ключевые слова: семья, архетипичный образ, архетипичный признак, названия родства.

Doroshyna L. Verbalization of archetypal signs of kinship names in art texts by Oleksander Dovzhenko

Summary. This article provides an overview of the concept family and its ethno-cultural specifics. The author highlights the phenomena associated with life of Ukrainian family and analyzes verbal means of actualization of archetypal signs of kinship names: great-grandfather, great-grandmother, grandfather, father, mother. The fact material is represented in the cinematic novellas «Earth», «The Charmed Desna», «The Novel of Fiery Years», the story «Mother» by O. Dovzhenko.

Key words: family, archetypal image, archetypal sign, kinship names.